

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Β. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ

Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ

Εισαγωγή

Οί Τρεις Ιεράρχες υπήρξαν οί θεμελιωτές του εκπαιδευτικού συστήματος της Βυζαντινής εποχής αλλά και οί διαμορφωτές του πνεύματος του έλληνοχριστιανικού πολιτισμού. Τό βυζαντινό εκπαιδευτικό σύστημα ήταν έμποτισμένο από τό έλληνοχριστιανικό πνεύμα που διαμορφώθηκε από τί σύζευξη του έλληνικού και χριστιανικού πνεύματος. Η σχολική και εκκλησιαστική παράδοση έχουν διατηρήσει ως σήμερα πολλά από τά κύρια αυτά στοιχεία του βυζαντινού εκπαιδευτικού συστήματος, του έλληνοχριστιανικού πολιτισμού¹.

Τό έλληνικό πνεύμα διαπνεόταν από μά έντονη θρησκευτικότητα, όπου κυριαρχούσε ή πίστη του ανθρώπου προς τό επέκεινα και ή εξάρτηση του απόμου από μά υπερβατική αρχή. Η ειδωλολατρική πολυθεία των αρχαίων Έλλήνων δέν κάλυπτε πλέον τό ανήσυχο και έρευνητικό πνεύμα τους και στράφηκε στην άποδοχή του Θεού, άπαλλαγμένου από τίν ανθρώπινη μορφή και κάθε είδους άδυναμίες². Ταυτόχρονα τό έλληνικό πνεύμα αναγνωρίζει τίν άξία του ανθρώπου. Ο άνθρωπος, ως πολίτης της κοινωνίας, έχει ιδιαίτερη άξία και εξάιρεται τό μεγαλείο του ως προς τά άλλα έμψυχα όντα. Η κατάκτηση της άρετής μέσα από άγώνα και διαρκή άσκηση είναι χρέος του ανθρώ-

¹ Δημ. Παυλόπουλου, «Έλληνοχριστιανικό πνεύμα και άγωγή των Έλληνοπαιδών», *Έλληνοχριστιανική Άγωγή*, 377 (1991), σ. 16.

² *ό.π.*, σ. 16 κ.έ..

που, τοῦ ὁποῦοῦ ἡ ἠθικὴ συμπεριφορὰ καὶ ἀγωγὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ στοιχεῖα φιλανθρωπίας, δικαιοσύνης, σωφροσύνης καὶ ἀγάπης.

Οἱ ἀντιλήψεις τῶν Τριῶν μεγάλων πνευματικῶν μορφῶν καὶ διδασκάλων τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας ἦταν προϊόν μιᾶς βαθύτερης, εἰλικρινοῦς καὶ βιωματικῆς κατάφασης πρὸς τὸν Θεό, πρῶτα καὶ πάνω ἀπ' ὅλα, μὲ τὴν τριαδικὴν χριστιανικὴ Του σύλληψη, πρὸς τὸν ἄνθρωπο, τὸ τέλει δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὸ πνεῦμα, πού κατ' ἐξοχίαν συνδέει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸν Δημιουργό του καὶ πρὸς τὴν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος μέσα ἀπὸ τὰ διδάγματα τῆς Ὁρθόδοξης Χριστιανικῆς Πίστης. Οἱ θέσεις τῶν ἱερῶν αὐτῶν Πατέρων ἦταν ἀπόρροια τῆς κατάκτησης τῆς γνώσης, τῆς ἀσκησης τῆς κρίσης καὶ τῆς γλωσσικῆς ἔκφρασης ἀκομῆ, ἡ ὁποία –γιὰ τοὺς Τρεῖς μεγάλους διανοητὲς Χριστιανούς– περνάει μέσα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία καὶ τὰ ἑλληνικὰ κείμενα. Ἔτσι, στὴ διδασκαλίᾳ τῶν Μεγάλων αὐτῶν Πατέρων ἡ ὀρθολογικὴ σκέψη τῆς Δύσης συνδυάστηκε καὶ συμφιλιώθηκε μὲ τὴν Ὁρθοδοξία τῆς Ἀνατολῆς, μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας στὸν ἀνατολικὸ χῶρο, ἐνῶ ὁ οἰκουμενικὸς χαρακτήρας τῆς Χριστιανικῆς Πίστης διαχέεται σὲ Ἀνατολή καὶ Δύση.

Ἄν γεφυρώθηκε τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν ἀπέχθεια τῶν νεοφώτιστων χριστιανῶν πρὸς τὴν εἰδωλολατρία τῶν Ἑλλήνων καὶ τὰ ἀσεβῆ ἑλληνικὰ γράμματα (Ἑλλην, σήμαινε «*εἰδωλολάτρης*», τὸ ἴδιο ὅπως καὶ ἡ λέξη «*ἔθνικός*») καὶ ἄρθηκε ἡ περιφρόνηση τῶν Ἑλλήνων γιὰ τοὺς ἀπαιδευτοὺς Χριστιανούς, αὐτὸ ἔγινε μόνο χάρι στὴ σθεναρὴ στάση, τὸ κύρος καὶ τὴν πρακτικὴ τῶν Τριῶν Μεγάλων ἑλληνοσπουδασμένων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν προσέγγιση, μάλιστα, πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα συνέβαλε ἡ υἱοθέτηση καὶ ἡ καθιέρωση τῆς ἀττικιστικῆς μορφῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας (ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀπλούστερη ἑλληνιστικὴ Κοινή, στὴν ὁποία εἶναι γραμμένο τὸ Εὐαγγέλιο). Μέσα ἀπὸ αὐτὴν (τὴν ἀττικὴ) ἡ πρόσβαση πρὸς τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα κατέστη εὐκολότερη.

Ἡ συμβολὴ τους στὴν περιχώρηση τοῦ Χριστιανισμοῦ μὲ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, τὴν ὁποία ἄλλοι χαρακτήρισαν «*ἑξελληνισμό τοῦ Χριστιανισμοῦ*» καὶ ἄλλοι «*ἑκχριστιανισμό τοῦ Ἑλληνισμοῦ*»³ ὑπῆρξε καθοριστικὴ. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἰδιαίτερα οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες, ἐπισήμαναν πῶς στὰ ἔργα τοῦ κλασικοῦ ἑλληνισμοῦ ἀρμόζει ὄχι ἄκριτος θαυμασμός ἀλλὰ κριτικὴ ἐπιλογή. Οἱ Ἅγιοι Πατέρες «*δανείστηκαν τὸ ἔνδυμα τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου καὶ ἔντυσαν τὸ*

³ Ν. Ματσούκα, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας μὲ παράρτημα στὸ σχολαστικισμό τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα*, ἐκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 82-83.

μήνυμα τοῡ θείου λόγου, (...) για νά μπορέσουν νά συζητήσουν και νά όμυλήσουν στον Χριστιανισμό για τή δόξα των Άθηνων και ταυτόχρονα νά σχολιάσουν τίς χριστιανικές αλήθειες μέ τό Πλατωνικό πνεύμα τής διαλεκτικής τοῡ Έλληνα»⁴.

Συγκριτική παιδαγωγική και θεολογική προσέγγιση τοῡ έργου των Τριών Ίεραρχών

Ή παιδαγωγική, ή όποία είναι εφαρμοσμένη ανθρωπολογία, λαμβάνει υπόψη και αξιοποιεί τά πορίσματα των άλλων επιστημονικών κλάδων ποῡ έχουν αντικείμενο μελέτης τόν άνθρωπο. Ή συμβολή τής Θεολογίας και συγκεκριμένα τής χριστιανικής ανθρωπολογίας είναι αποφασιστικής σημασίας, διότι αποκαλύπτει ότι ή φύση και ή ουσία τοῡ ανθρώπου αποτελούν μυστήριο και έκφεύγουν των όρίων τής επιστημονικής ανάλυσης. Ή συμβολή τής Θεολογίας στην παιδαγωγική συνίσταται στην αποκάλυψη τής αληθινής φύσης τοῡ ανθρώπου και τοῡ προορισμού του. Από τί θέση αυτή προκύπτουν δύο σημαντικές αλήθειες ποῡ άφορούν τήν άγωγή. Ή πρώτη έστιάζει στον άνθρωπο, ό όποιος αντιμετωπίζεται ως ψυχοσωματική όντότητα ποῡ βρίσκεται σέ κοινωνία άγάπης μέ τούς άλλους και ή δεύτερη στην έννοια τής έλευθερίας τοῡ ανθρώπου μέ τήν πρόταξη τής θεανθρώπινης ενέργειας, τής έν Χριστώ έλευθερίας.

Προκύπτει, λοιπόν, παραδοχή ότι υπάρχει συνάφεια ανάμεσα στή σύγχρονη παιδαγωγική θεωρία και πράξη μέ τή Θεολογία και τίς χριστιανικές πεποιθήσεις περί παιδείας και άγωγής των Τριών Ίεραρχών και καταλήγουμε αναλυτικότερα στά ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Οί Τρεις Ίεράρχες ήταν πληθωρικές και ολοκληρωμένες προσωπικότητες μέ τό βλέμμα στραμμένο στό μέλλον, και τοῡτο προκύπτει από τό γεγονός ότι δέν προτείνουν νά περιορίζονται οί μαθητές στή διδασκαλία τοῡ Θεού Λόγου, αλλά νά διδάσκονται και τούς άρχαίους συγγραφείς και άλλα ανώτερα μαθήματα, γραμματική, ρητορική, άστρονομία κατά τό πρότυπο των κατηχητικών σχολείων Άλεξάνδρειας και Άντιόχειας. Έχουν έντυφήσει στά θέματα τής παιδείας και οί αντιλήψεις τους για αυτή όπως και οί προτάσεις τους για τά μαθήματα, τή διδασκαλία, τά έποπτικά μέσα, τίς ποινές και τίς άμοιβές και

⁴ Γ. Βεργωτή, *Λόγος επί τή έορτή των Τριών Ίεραρχών*, χ.ο., Άθήνα 1972, σ. 6.

τόν επαγγελματικό προσανατολισμό είναι πρωτοποριακές και διαχρονικές. Μπροστά τους οι σύγχρονες παιδαγωγικές αντιλήψεις παρουσιάζουν ελλείψεις ή επαναλαμβάνονται με τί σύγχρονη πλέον όρολογία και γλώσσα⁵.

2. Αυτή η άρμονική σύζευξη χριστιανικού ήθους και κλασικής παιδείας, η οποία ενισχύθηκε από την απομάκρυνση του Χριστιανισμού από τον Ιουδαϊσμό και από την προσέγγιση του έλληνικού κόσμου, έφθασε στην τελειώσή της την περίοδο που μελετούμε και ωφελήθηκαν συνάμα η Έκκλησία και η αρχαία έλληνική σκέψη⁶. Η Έκκλησία χρησιμοποιώντας τον αρχαίο έλληνικό λόγο και την αρχαία έλληνική όρολογία μπόρεσε να όριοθετήσει λογικά τί χριστιανική πίστη έναντί των αίρέσεων που απειλούσαν να διασπάσουν την ενότητα της. Αλλά και η αρχαία έλληνική σκέψη γνώρισε μιά περίοδο ακμής και στην διάρκεια της βυζαντινής περιόδου όλο και περισσότεροι λόγιοι ασχολούνταν με τούς αρχαίους συγγραφείς και έγγραφαν σχόλια στα έργα τους. Πολλά από τά έργα τών αρχαίων συγγραφέων θά είχαν χαθεί αν δέν αντιγράφονταν από λόγιους μοναχούς της βυζαντινής περιόδου.

Η κράση του έλληνικού πνεύματος με τό χριστιανικό, η οποία συντελέστηκε χωρίς βέβαια την αυτούσια άφομοίωση τών στοιχείων του έλληνικού πνεύματος, ύπηρετησε άναμφίβολα τόσο τον χριστιανικό έλληνισμό όσο και τον όρθόδοξο χριστιανισμό και έθεσε τά θεμέλια του εύρωπαϊκού πνεύματος. Οι Καππαδόκες Πατέρες της Έκκλησίας όδηγήθηκαν πρώτοι σε αναζητήσεις και μετοχή στην πληρότητα της αλήθειας, ως πνευματικοί δάσκαλοι της ανθρωπότητας, μέσα στην Έκκλησία, στην όποία και μόνο είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί η ύψιστη αυτή μυσταγωγία. Τά κείμενα τών Ίερών Πατέρων έχουν θεμέλια αρχή τί Θεολογία, πάνω στην όποία οικοδομούνται όργανικά η παιδαγωγική, η ψυχολογία και η κοινωνιολογία. Τά έργα τους διαφοροποιούνται, ως προς τό επίπεδο νόησης και ύφους, ανάλογα με την πνευματική βαθμίδα νόησης του αποδέκτη αναγνώστη. Θεολογική και παιδαγωγική όλότητα δέν διατελούν σε διάσπαση, τουναντίον ενισχύουν τί ζώσα ενότητα.

3. Οι Τρεις οικουμενικοί διδάσκαλοι, Βασίλειος ό Μέγας, Γρηγόριος ό Θεολόγος και Ίωάννης ό Χρυσόστομος, κατάφεραν, με τί διδασκαλία αλλά και τί

⁵ Παυλ. Παλούκα, «Οί Τρεις Ίεράρχες και η διαχρονικότητα του έργου τους», *Έλληνοχριστιανική Αγωγή*, 377 (1991), σ. 9.

⁶ Δμ. Τσάμπ, *Είσαγωγή στην σκέψη τών Πατέρων της Όρθόδοξης Έκκλησίας*, έκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 276.

ζωή τους, νά ενώσουν άρμονικά τήν κλασσική έλληνική παιδεία καί τή χριστιανική πίστη καί νά γίνουν ἔτσι οἱ φορεῖς καί οἱ θεμελιωτές τοῦ πολιτισμοῦ, πάνω στίς βασικές ἀρχές τοῦ ὁποίου στηρίζεται καί ὁ σημερινός εὐρωπαϊκός πολιτισμός καί ἐδραιώθηκε ἡ πνευματική καί ἠθική ὑπόσταση τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ κόσμου⁷. Τόν 4ο αἰῶνα συντελέστηκε ἡ ὀργανική σύνθεση τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τοῦ Ἑλληνισμοῦ πού ἔχει ὡς θεμέλια αἰτία τήν εἰς βάθος κατοχή τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς καί ἑλληνικῆς παράδοσης ἀπό τούς Καππαδόκες Πατέρες, καθῶς καί τίς ἐν γένει ἱστορικοκοινωνικές συνθήκες τῆς ἐποχῆς⁸. Τή στάση πρὸς τή θύραθεν παιδεία δέν τήν ὑποστήριζαν οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες μόνο θεωρητικά στά συγγράμματά τους. Πάνω ἀπό ὅλα ἔγιναν ζωντανά παραδείγματα αὐτῶν πού δίδασκαν. Ἡ ἀπόλυτη συμφωνία λόγων καί πράξεων χαρακτήριζε ὅλες τίς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς τους.

4. Γιά τούς Τρεῖς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἡ κλασσική μὀρφωση καί ἡ θύραθεν παιδεία εἶναι ἀπαραίτητο ἐφόδιο γιά κάθε νέο καί ἰδιαίτερα γιά κάθε χριστιανό νέο. Αὐτή ἡ τόσο αὐτονόπη σήμερα διαπίστωση δέν ἦταν γιά τόν 4ο μ. Χ. αἰῶνα καί γιά τούς χριστιανούς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μιά τόσο εὐκόλα ἀποδεκτὴ ἄποψη. Οἱ σκληροὶ διωγμοὶ τῶν χριστιανῶν, ἀπὸ τούς Ρωμαίους αὐτοκράτορες, καθῶς καί τό ἀπολογητικό κλίμα τοῦ προηγούμενου αἰῶνα, εἶχαν δημιουργήσει μιά ἀντιπαλότητα ἐνάντια στήν θύραθεν παιδεία καί τούς ἐκπροσώπους της. Τό ὅτι ἡ ἀντιπαλότητα αὐτή γρήγορα ἀμβλύνθηκε καί κατανοήθηκε ἡ ἀξία τῆς θύραθεν παιδείας στή διαμὀρφωση ἑνός ὀλοκληρωμένου χαρακτήρα ὀφείλεται σέ μεγάλο βαθμὀ στους Τρεῖς αὐτούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καί τόν ἔτερον Καππαδόκη Γρηγόριο Νύσσης, ἀδελφὀ του Μεγάλου Βασιλείου.

Ὅμιλοῦν γιά ἐκλεκτικότητα στήν ἀφομοίωση στοιχείων ἀπὸ τή θύραθεν παιδεία καί προτείνουν στους νέους νά ζητοῦν ἀπὸ τόν ἀπέραντο γραμματειακὀ χῶρο τῆς ἀρχαιότητος ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα πού οἰκοδομοῦν καί στηρίζουν τήν ψυχή καί τό πνεῦμα. Τίς σχέσεις σώματος καί ψυχῆς τίς ἀξιολογοῦν οἱ Ἱεράρχες καί συνιστοῦν στήν ἀγωγή, τήν ἄσκηση, τήν ἐπανάληψη καί τή μίμηση. Θέτουν σέ σωστή βάση τίς ἐπιθυμίες καί ὀρμές τοῦ ἀνθρώπου, ἐνῶ οἱ παρατηρήσεις τους καί ἡ ἐν γένει προσέγγιση θεμάτων ψυχολογίας εἶναι προ-

⁷ Κων. Βουρβέρη, «Αἱ ἀνθρωπιστικά ἰδέα Βασιλείου τοῦ Μεγάλου», *Ἀκτίνες*, 1 (1995), σ. 21.

⁸ Β. Ψευτογκά, *Τὀ οἰκουμενικὀν ἰδεῶδες κατὰ τούς Τρεῖς Ἱεράρχες*, Λόγος πού ἐκφωνήθηκε τήν 30^η Ἰανουαρίου, ἐκδ. Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1995, σ. 29.

σεκτικές και αναγνωρίζουν τή δυσκολία αὐτοῦ του ἔργου. Τό ἔργο τῶν Ἁγίων Πατέρων γιά τήν ἀγωγή τῆς ψυχῆς ὑπερβαίνει τά ὄρια τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος θεοποιεῖ τόν ἄνθρωπο, τίς ἐπιστῆμες καί τόν πολιτισμό. Οἱ ἱεροί Πατέρες, δίχως νά ἀπορρίπτουν τίς τέχνες καί τίς ἐπιστῆμες, τίς ἀξιολογοῦν στήν πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τή θέωση καί εἰσπηγνῶνται μιά μόρφωση πού δέν προσβλέπει μόνο στήν ἐπαγγελματική ἀποκατάσταση ἀλλά στόν ἁγιασμό τῆς ψυχῆς καί τήν ἀνύψωση τῆς ἀνθρώπινης φύσης.

5. Σκοπός τῆς ἀγωγῆς γιά τούς Τρεῖς Ἱεράρχες εἶναι ἡ μόρφωση ἠθικῶν πολιτῶν. Καί οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες ὀρίζουν καταφανέστατα τή διαχωριστική γραμμή μεταξύ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας καί τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἠθικός ὑποβιβασμός τῆς ἔννοιας τοῦ Θεοῦ πού παρατηρεῖται στήν ἀρχαία ἐλληνική θρησκεία στυλιτεύεται ἀπό τούς Πατέρες. Τά πάθη, οἱ δολοπλοκίες, οἱ ζήλιες, οἱ ἔχθρες εἶναι ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά πού ἔχουν δοθεῖ στους θεούς τοῦ δωδεκάθεου καί ἔρχονται σέ τέλεια ἀντίθεση μέ τά ὑψηλά ἠθικά χαρακτηριστικά πού διακρίνουν τόν ἕνα ἀληθινό Θεό τοῦ χριστιανισμοῦ. Τά μυθολογικά στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στήν ἀρχαία ἐλληνική θρησκεία δέν μποροῦν φυσικά νά υἱοθετηθοῦν ἀπό τήν νέα θεώρηση τῆς σχέσης Θεοῦ, ἀνθρώπου καί κόσμου πού κηρύττει ὁ Χριστιανισμός. Ἀλλά καί ἡ ἠθική τοῦ ἀρχαίου κόσμου δέν θά μπορούσε νά εἶναι τό πρότυπο τῆς νέας ἠθικῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Διαπιστώνεται ὅτι τό ἐλληνικό πνεῦμα εἶχε χαρακτήρα θεοκεντρικό καί ἀνθρωποκεντρικό, ὅπου οἱ ἰδέες τοῦ θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου κατέχουν κυρίαρχη θέση. Οἱ ἰδέες ὁμως αὐτές ἀποτελοῦν τόν πυρήνα καί τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Στόν χριστιανισμό ὁ Θεός εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἀρχή τῆς οὐσίας τῆς ὑπαρξης καί τῶν ὄντων, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτεται στόν ἄνθρωπο μέ τόν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἄνθρωπος, ἡ αὐτόνομη καί ἐλεύθερη προσωπικότητα, τό τέκνο τοῦ Θεοῦ, φέρει τό Θεῖο Λόγο καί ἔχει προορισμό τήν τελείωση καί ὁμοίωση πρὸς Αὐτόν.

6. Ἡ παιδεία κατά τήν ἀντίληψη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν δέν εἶναι πολυμάθεια, δέν εἶναι μετάδοση ξηρῶν γνώσεων, ἀλλά ἀφύπνιση ἔμπνευσης, εὐλάβειας καί μετάληψη ἀγιότητας. Ἕνα γέμισμα τῆς ψυχῆς τοῦ παιδιοῦ πρῶτα ἀπό ὅλα μέ τό Χριστό καί μέ ὅ,τι συνιστᾷ ἡ διδασκαλία Του. Γιά τοῦτο προτρέπουν λοιπόν: νά σπουδάσουμε, νά γίνουμε γονεῖς καί δάσκαλοι γενναίων παιδιῶν, δίνοντάς τους θάρρος, διορθώνοντας τό κάθε τί, μέ τό νά ἐργαζόμαστε πάντοτε πρὸς ὠφέλεια τῶν ψυχῶν. Τό ἀγαθό τῆς παιδείας θεωρεῖται ἡ πρώτη

μεταξύ τῶν ἀξιῶν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί θεωρεῖται τό μοναδικό μέσο πού ἐκλεπτύνει, καλλιεργεῖ, ἀνυψώνει καί ἐλευθερώνει τό ἀνθρώπινο πνεῦμα⁹.

Παιδεία δέν εἶναι ἀπλή μετάδοση γνώσεων ἀλλά εἶναι ἡ οἰκείωση τῆς πνευματικῆς κληρονομιάς, ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας. Μέ τὴν παιδεία ὁ Ἕλληνισμός διεκδικεῖ τὴ μέθεξιν στό ὑπερβατικό, γιὰ νά νικηθεῖ ἡ φθορά καί ὁ θάνατος. Ὁ ἀνθρώπος τῆς ἑλληνικῆς παιδείας εἶναι ὁ ἐλεύθερος ἀνθρώπος, πού παίρνει ὑπεύθυνη θέση στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ὑπαρξῆς, πού θέλει νά μεταβάλλει τόν κόσμο σέ κοινωνία ἐλευθερίας καί δικαιοσύνης, πού ἀντιτίθεται σέ κάθε τί πού νοθεύει τὴ ζωὴ. Ἡ μετατροπὴ τῆς πατροπαράδοτης Παιδείας σέ «ἐκπαίδευση», ὅπου ἡ γνώση λειτουργεῖ κυρίως ὡς ξένη ἐκμάθησις, συγκέντρωση πληροφοριῶν, στείρα ἀπομνημόνευσις, ὅπου δέν ὑπάρχει συλλειτουργία στό μυστήριο τῆς γνώσης, ἀλλά λατρεία τῆς πληροφορήσεως ὁδηγεῖ μόνο σέ γυμναστικὴ τῆς διάνοιας γιὰ τὴν ἀποθήκευσις τοῦ γνωστικοῦ ὕλικου. Καί τοῦτο θά ἀλλάξει μόνο ἂν οἱ παιδαγωγοὶ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὰ παιδαγωγικά εἶδωλα καί φρονηματιστοῦν ἀπὸ τό χριστιανικό ἦθος, ἐμφορούμενοι ἀπὸ αὐτό θά ἐπιτύχουν τὴν ἐσωτερικὴ τους ἀναγέννησις καί κατ' ἐπέκτασις τὴν ἀναγέννησις τῆς παιδείας. Θά συμβάλλουν στὴ μεταρρύθμισις τῆς παιδείας, συμβάλλοντας στὴν ἐκ θεμελίων ἀναθεώρησις τῶν σχέσεων τῆς πεπολιτισμένης ἀνθρωπότητας μέ τό Θεό¹⁰. Τό «οὐκ ἐπ' ἄρτω μόνω ζήσεται ὁ ἀνθρώπος»¹¹ ἀναντιρροπία θά πρέπει σήμερα νά δίνει τό μέτρο γιὰ τὴν ἀξία ποιότητος στὴ ζωὴ.

7. Σκοπὸς τῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ καθοδήγησις στὴ βαθμιαία ἀφύπνισις τῆς θρησκευτικότητος, καθὼς καί τῆς ἠθικοθρησκευτικῆς αὐτενέργειας καί αὐτοτέλειας τῶν παιδιῶν¹². Πνευματικό περιεχόμενο ὑπάρχει στὴν ἀγωγή, ὅταν οἱ νέοι ἀποκοτοῦν γνήσια ἰδανικά, ὅταν δηλαδὴ πραγματοποιοῦν κάποιες ἀποτιμήσεις, κατὰ τὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν τὴ μετατροπὴ τοῦ νοήματος πού ἔχουν γιὰ τὴ ζωὴ, σέ χειροσπαστές ἐπιδιώξεις¹³. Πρέπει νά στοχεύει νά ἐμφυσίσσει στοὺς νέους θέσεις ζωῆς καί πορεία βίου, βέβαιες

⁹ Δημ. Κωνσταντέλου, «Τὸ ἐκπαιδευτικό ἰδεῶδες τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», *Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς*, 66 (1983), σ. 141.

¹⁰ Παν. Κοροντζῆ, «Τὸ παιδαγωγικὸν ἦθος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», *Ἑλληνοχριστιανικὴ Ἀγωγή* 109 (1961), σ. 38.

¹¹ *Ματθ.* 4, 4.

¹² Δ. Μωραΐτου, *Θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή*, ἐκδ. Φοῖνικος, Ἀθήνα 1935, σσ. 114-116.

¹³ Γ. Βαγιανού, «Μέρμινες βιοτικές καὶ πνευματικὴ ζωὴ», *Παναγία Ἐλευθερώτρια*, 1-2 (1986), σσ. 7-8.

στὴν ἀποτελεσματικότητά τους¹⁴. Σκόπιμο θὰ ἦταν νὰ προσφέρεται ἡ γνήσια εὐαγγελικὴ σοφία, ἡ ὁποία στὴ λακωνικὴ καὶ μεστή ἀπλότητά της ἔχει τὴ δύναμη νὰ μορφώνει καὶ νὰ ἀφομοιώνει, σέ ἐπίπεδο βιωματικό, ἄτομα καὶ κοινωνίες.

8. Ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς γνώσης σέ ἦθος καὶ τῆς ἐπιστήμης σέ ἀρετὴ. Ὅπως τόνιζε καὶ ὁ Πλάτωνας γιὰ νὰ ἐπισημάνει ὅτι ἡ γνώση δέν ταυτίζεται πάντοτε μέ τὸ ἦθος: «πᾶσα τε ἐπιστήμη χωριζομένη δικαιοσύνης καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς πανουργία οὐ σοφία φαίνεται»¹⁵. Τὴν ἀνορθόδοξη αὐτὴ σχέση ἔρχεται νὰ ἀποκαταστήσει ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή. Θρησκευτικὴ μόρφωση σημαίνει κύρια ἐσωτερικὴ μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου, προσωπικὴ Πεντηκοστή, ἀναμόρφωση ψυχῆς, δημιουργία ἠθικῆς καὶ ἠθους, ὄραμα θέωσης. Ὁ καθηγητὴς Εὐάγγελος Θεοδώρου ἐπισημαίνει σχετικὰ: «Ἡ ὅλη ἀγωγή πρέπει νὰ εἶναι προβαθμίδα γιὰ τὴν ἐνσυνείδητη βίωση τοῦ καθ' ὅλου χριστιανικοῦ μυστηρίου, πού εἶναι τὸ ἔσχατο θεμέλιο τῆς Ὀρθόδοξου μορφωτικῆς προσπάθειας. Ἡ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τόσο τό ποιητικό, ὅσο καὶ τό τελικὸ αἶτιο ὄλων των πτυχῶν τοῦ μορφωτικοῦ ἔργου. Ὅποιαδήποτε προσπάθεια γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμό αὐτοῦ, πρέπει νὰ περιορίζεται κυρίως στὴ μορφὴ καὶ τὴ μέθοδο διδασκαλίας. Ἡ ἐκσυγχρονιστικὴ προσπάθεια ποτέ δέν πρέπει νὰ ὀδηγεῖ στὸν ἐκφυλισμὸ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, σέ ψευτο-οὐμανιστικὴ ἢ ἀπλῶς ἠθικο-κοινωνικὴ ἢ θρησκευτιολογικὴ διδασκαλία μέ θύραθεν ἀπλῶς καὶ ἐνδοκοσμικοὺς σκοποὺς. Ὁ κύριος σκοπὸς τῆς χριστιανικῆς μορφώσεως εἶναι πάντοτε ἡ πραγμάτωση τοῦ ὀρθόδοξου μορφωτικοῦ ιδεώδους, πού ὀδηγεῖ στὴ μέθεξη τῆς μυστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ...»¹⁶.

«Ἡ θρησκεία καὶ οἱ ἀγωγικὲς ἐπιρροές της στὸν ἄνθρωπο, γενικότερα, καὶ στό παιδί, εἰδικότερα, δίνουν ἀξία στὴ ζωὴ καὶ πνευματικότητα στίς ἐκφάνσεις της, σύγχρονες ἢ ἐσχατολογικές»¹⁷. Κατὰ συνέπεια, ὁ ἄθρησκος βίος εἶναι βίος ἀβαθῆς καὶ χωρὶς προορισμό. Ἡ γνώση ὀλοκληρώνεται καὶ καταξιώνεται ἐξαγιαστικά, στὸν ἐσωτερικὸ συνδυασμὸ της μέ τὸ χριστιανικὸ μορφωτικὸ ἀγαθό, τὸ ὁποῖο εἶναι χριστοκεντρικὸ καὶ ἐπιδιώκει τὸ «μεταμορφοῦσθαι τῇ ἀνα-

¹⁴ Γρ. Θεολόγου, «Εἰς τὸν Μ. Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, Ἐπιτάφιος, Λόγος ΜΓ'», Ρ.Γ. 36, 553.

¹⁵ Πρβλ. Πλάτωνος, *Μενέξενος* (ἢ *Ἐπιτάφιος Ἠθικός*), 247Α-247Ε.

¹⁶ Εὐάγ. Θεοδώρου, *Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Θ.Σ.*, 3-5. 9. 1982, ἐκδ. Π.Ε.Θ., Ἀθίνα 1984, σ. 111.

¹⁷ Γ. Βαγιανοῦ, *Ἡ Θρησκευτικὴ Ἀγωγή στὴν Α/βάθμια Ἐκπαίδευση*, ἐκδ. τοῦ ἰδίου, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 92-93.

καινώσει τοῦ νοός»¹⁸ καθιστάμενη ἔτσι ὑπεύθνη γνώση. Ἡ εὐθύνη ἀπέναντι στή γνώση καί τή χρήση της τῆς ἐπιτρέπει νά ὀδηγεῖ σέ γνήσια βελτίωση καί πρόοδο, τήν ἴδια στιγμή πού χρησιμοποιούμενη ἀλόγιστα, καθίσταται πανουργία¹⁹. Ἡ ἀγωγή, ἀνθρωπιστική καί θρησκευτική, ἡ ὁποία προσφέρεται σήμερα στό σχολεῖο, ἔχει ἐκτραπεῖ καί παρεκκλίνει ἀπό τόν σκοπό της, ἀφοῦ ἡ γνώση κατὰ κανόνα καλεῖται νά ἐξυπηρετήσει ἄλλους στόχους, οἱ ὁποῖοι σχετίζονται μέ τήν ἐπαγγελματική ἀποκατάσταση τῶν νέων. Ἡ θρησκευτική ἀγωγή καλεῖται νά συμβάλλει ἀποφασιστικά στή ζεύξη τῆς παιδικῆς ἀγνότητος μέ τήν ἐπιστημονική γνώση, δηλαδή ἡ παρεχόμενη γνώση νά στερεώσει καί νά καταστήσει τήν ἀρετή, ἡ ὁποία φύσει ἐνυπάρχει στόν ἄνθρωπο, στοιχεῖο μόνιμο καί ἀναφαίρετο. Καί μπορεῖ νά τό ἐπιτύχει, ἀρκεῖ νά διαθέτει τά ἐγγύγια ἐκεῖνα τά ὁποῖα τήν καθιστοῦν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ.

9. Ἐκτός ἀπό τήν Ἐκκλησία, τήν οἰκογένεια καί τό σχολεῖο οἱ ἀνεύθυνοι καί διάχυτοι παράγοντες τῆς ἠθικοθρησκευτικῆς ἀγωγῆς ὅπως τά ἔντυπα, τά κάθε εἶδους θεάματα καί ἀκούσματα διαδραματίζουν ἰδιαίτερο ρόλο καί ἡ ἐπίδρασί τους σκόπιμο θά ἦταν νά εἶναι ἐλεγχόμενη. Τά δύο ὑποσυστήματα τῆς κοινωνίας, ἡ οἰκογένεια καί τό σχολεῖο, ἐπωμίζονται τό πολυσύνθετο ἔργο τῆς σωματικῆς, συναισθηματικῆς, κοινωνικῆς καί πνευματικῆς ἀνάπτυξης τῶν παιδιῶν. Ἡ ἀγαστή συνέργεια τῶν θεσμῶν αὐτῶν ἀποτελεῖ καθοριστική συνιστώσα γιά τήν ἐπίτευξη τῶν ἐκπαιδευτικῶν στόχων. Ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ ρόλοι τοῦ σχολείου καί τῆς οἰκογένειας στήν ἐκπαίδευση εἶναι διακριτοί καί ἀνεξάρτητοι εἶναι παρωχημένη.

10. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστική ἀγωγή ἐδράζεται στά λόγια τοῦ Χριστοῦ: «Ἄφετε τά παιδιά ἐλθεῖν πρός μέ»²⁰ καί στό «Πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τα ἔθνη...»²¹. Πρόκειται γιά τήν πραγματική ἐκείνη παιδεία, ἡ ὁποία μέ βάση τήν πίστη καί τό ἀνανεωμένο εὐαγγελικό μήνυμα δύναται νά δώσει ἀπαντήσεις

¹⁸ Ρωμ. 12, 2.

¹⁹ Κ. Φράγκου, «Μερικά ἀπό τά βασικότερα γνωρίσματα τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Μ. Βασιλείου», *Ἐόρτιος τόμος ἐπί τῇ συμπληρώσει 1600 ἐτῶν ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Βασιλείου, ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ*, ἐκδ. Ἰ.Μ.Θ., Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 241-254.

²⁰ Ὁ μορφωτικός σκοπός τῆς Ἐκκλησίας ἀποβλέπει στήν ἀπόκτηση τῆς «μορφῆς» ἀπό τούς νέους πού ταιριάζει στόν ἄνθρωπο τοῦ Θεοῦ. *Ματθ.* 19, 14, *Γαλ.* 4, 14.

²¹ Ἡ Ἐκκλησία καθοδηγεῖ τά μέλη της στή μέθεξη τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, τά ὁποῖα ἀνακαινίζονται καί μεταμορφώνονται μέσα ἀπό τήν ἐκκλησιαστική πράξη καί ζωή. *Ματθ.* 28, 19.

στά παντοειδή ύπαρξιακά προβλήματα των νέων²². Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, «Ἡ ἐπὶ γῆς στρατευόμενη Ἐκκλησία, πού συνάμα εἶναι καὶ θριαμβεύουσα, ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιά φάση καὶ ὄχι τὰ ὅρια τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία ἀπλώνεται σέ δάκερη τὴν κτίση, αἰσθητή, ἱστορική καὶ νοπή, ἡ ὁποία μετέχει στὴν ἄκτιστη δόξα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ»²³.

Ἡ ἀνάλυση τῆς συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, μέ πρωτοκορυφαίους τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες, στὴν ἀγωγή συνίσταται στό ὅτι ἡ γνώση εἶναι κατόρθωμα ἀγαπητικῆς καὶ ἀσκητικῆς αὐθυπέμβασης καὶ ὄχι χρησιμοθηρικῆς καθυπόταξης τῶν ἄλλων προσώπων, τῶν πραγμάτων ἀλλὰ καὶ ὀλοκληρῆς τῆς δημιουργίας. Οἱ σύγχρονοι παιδαγωγοὶ κάνουν λόγο γιὰ ἀμοιβαία ἀγάπη, κατανόηση καὶ σεβασμό, πού πρέπει νά δεσπόζουν χαρακτηρίζοντας τὴν παιδαγωγικὴ σχέση. Ὡς πού φτάνει, ὅμως, ἡ ἀγάπη αὐτή; Εἶναι ἐπιφαινεακὴ καὶ ἐγωιστικὴ ἢ γνήσια καὶ ἀνιδιοτελής; Πῶς ἀντιλαμβάνονται οἱ ἐκπαιδευτικοὶ σήμερα τίς ἔννοιες τῆς ἀλληλοκατανόησης καὶ τοῦ ἀλληλοσεβασμοῦ; Πηγάζουν ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ σωστή κοινωνικὴ συμπεριφορά, στό πλαίσιο τῆς ἀρμονικῆς συμβίωσης μέσα στή σχολικὴ τάξη ἢ ἀποτελοῦν ἔκφραση θρησκευτικότητας, προερχομένης ἀπὸ τὴ συνειδητοποίηση ὅτι ὅλες οἱ σχέσεις πού ἀναπτύσσονται μεταξύ τῶν ἀνθρώπων ἀφοροῦν πρῶτωπα, πλασμένα «κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ²⁴;

Ἐπίλογος

Τὸν 21ο αἰῶνα παιδαγωγοὶ πού θά κατανοήσουν ὅτι ὁ βίος δέν εἶναι μονομέρεια καὶ αἴρεση ἀλλὰ ἀρμονικὴ σύνθεση καὶ λειτουργία, ἡ συνισταμένη τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ψυχοπνευματικῆς ὀλοκλήρωσης, θά συνεχίσουν ἐπιτυχῶς τὴν ἱερὴ ἀποστολή νά ρυθμίζουν τίς ψυχές κατὰ Χριστόν. Ὁ πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Μεταλλινός στηριζόμενος στή γνώμη τοῦ ἱεροῦ Χρυσόστομου «καὶ τοῦτο ἐστίν, ὁ τὴν οἰκουμένην ἀνατρέπειν πᾶσαν, ὅτι τῶν οἰκείων ἀμελοῦμεν παίδων, καὶ τῶν μὲν σωμάτων αὐτῶν ἐπιμελούμεθα, τῆς δέ ψυχῆς αὐτῶν καταφρονοῦμεν, ἐσχάτης ἀνοίας πράγμα ὑπομένοντες» παρατηρεῖ πῶς «ἀπὸ τὴν ἠθικοπλαστικὴ ἀγωγή τῶν νέων ἐξαρτοῦν οἱ Πατέ-

²² Ἰω. Κογκούλν, *Κατηχητικὴ καὶ Χριστιανικὴ Παιδαγωγικὴ*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 38 κ.έ..

²³ Πρβλ. Νικ. Μαρσούκα, «Ἡ ἱστορικὴ διάσταση τῆς Ἐκκλησίας», *Καθ' ὁδόν*, 10 (1995), σ. 29.

²⁴ *Γέν.* 1, 26.

ρες τίν επιτυχίαν τῆς Χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς καί τίν πρόοδο ἢ τίν ὀπισθοδρομίση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας»²⁵.

Στή σύγχρονη ἐποχή περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά, εἶναι ἰδιαίτερα ἐκδηλη μιά ἀτομική θρησκευτικότητα πού μεταβάλλει τί μυστηριακή ζωή, ἀπό γεγονός κοινωνίας, σέ ὑπόθεση ἀτομικῆς κατοχύρωσης²⁶. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, θρησκευόμενος ἢ μή, δέν κατανοεῖ τίν ἄποψη τοῦ Kant ὅτι ἡ θρησκεία ἀπαντᾷ στό τρίτο ἀπό τά βασικά ἐρωτήματα τῆς φιλοσοφίας: «*Τί μπορῶ νά ἐλπίζω;*», καί μάλιστα μέσα ἀπό τό πρίσμα τῆς «φιλοσοφίας τῆς ἐλπίδας» τοῦ E. Bloch²⁷. Ὑποστηρίζεται, βέβαια, ὅτι «*ὡς πνευματική διάσταση ὁ Ἑλληνισμός, εἶναι οὐσιαστική προϋπόθεση γιά τίν οἰκουμενικότητα τῆς Ὀρθοδοξίας ὡς ἐθνικιστική διάσταση, ἐντελῶς τό ἀντίθετο*»²⁸. Ὁ καθηγητής X. Γιανναράς ἀναφέρει σχετικά: «*ὑπάρχει πρόβλημα νοήματος τῆς παιδευτικῆς πράξης. Πέρα ἀπό τίν κατάφωρη χρεοκοπία τῶν «μεταρρυθμίσεων» (...), πέρα καί πίσω ἀπό ὅλα αὐτά, μένει μετέωρο τό νόημα τῆς ἐκπαιδευτικῆς πρακτικῆς. Νόημα σημαίνει: ποιός εἶναι ὁ σκοπός, κι ἂν ἀνταποκρίνεται σέ πραγματικές ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου ...ὁ ἐξισωτισμός ἔχει καταλύσει κάθε ἱεραρχία – ἐνῶ (...) δίχως ἱεραρχία ἀξιοκρατική δέν ὑπάρχει οὔτε παιδεία οὔτε δημοκρατία*»²⁹, ἀποκαλύπτοντας τίν ἀληθινή διάσταση τοῦ νοήματος τοῦ σκοποῦ τῆς ἐκπαίδευσης. Τά παιδιά, στό σύγχρονο «ἀποϊεροποιημένο» κόσμο βιώνουν πλῆθος προβλημάτων ἠθικοῦ, ψυχολογικοῦ καί ὑπαρξιακοῦ περιεχομένου, γεγονός πού καθιστᾷ ἀναγκαῖα μιά διαφοροποιημένη σέ σχέση μέ τό παρελθόν παιδαγωγική προσέγγιση³⁰. Εἶναι σημαντικό οἱ νέοι νά βιώσουν ὅτι «*ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ φορέας, ὁ ἐκφραστής τοῦ Χριστιανισμοῦ καί ἡ φανέρωση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, δηλαδή τοῦ καινούργιου κόσμου τοῦ Θεοῦ γιά τόν ἄνθρωπο*»³¹.

²⁵ Πρβλ. Γ. Μεταλλινού, «Τό πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς ὑπό τό φῶς τῆς διδασκαλίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», *Κοινωνία*, 2 (1981), σ. 187.

²⁶ Α. Κεσελόπουλου, *Ἡ λειτουργική παράδοση στόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, χ.ο., Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 195, 201.

²⁷ Κ. Δελικωνσταντιῆ, *Ἡ παιδαγωγική τοῦ Kant*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 105.

²⁸ Πρβλ. Χρ. Γιανναρά, *Τό προνόμιο τῆς ἀπελπισίας*, ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 1983, σ. 131.

²⁹ Χρ. Γιανναρά, «*Ραχοκοκαλιά τῆς Παιδείας ἢ Φιλοσοφία*», ΤΟ ΒΗΜΑ, 12.3.1989, σ. 13.

³⁰ Πρβλ. Ἡλ. Βουλγαράκη, *Χριστιανικός καί Κόσμος, Ἀναζητώντας ἕνα σύγχρονο χριστιανικό λόγο*, ἐκδ. Ἀριός, Ἀθήνα 1993, σ. 17.

³¹ Πρβλ. Τ. Δουλκέρη, «Ἑλληνική Νεολαία» καί Γ. Τσανανᾶ, «Ἐκκλησία καί νέοι σήμερα», *Πρακτικά Ε΄ Πανελληνίου Συνεδρίου τῆς Ε.Ε.Κ.Ε.*, ἐκδ. Παπαζήση, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 64 κ.έ..

Υποστηρίζεται ότι ο δάσκαλος οφείλει να είναι μορφωτικό πρότυπο, συνδυασμός του οντολογικού και του αξιολογικού στοιχείου και προσωπικότητα με εμπειρίες, μέσα από τις οποίες να λαμβάνουν οντότητα τά πνευματικά ιδεώδη και να ενσαρκώνεται η χριστιανική αγάπη. Άγαστή και αδιάκοπη συνεργασία μεταξύ Πολιτείας και Έκκλησίας μπορεί να καρποφορήσει στά θέματα θρησκευτικής άγωγής και παιδείας.

Σέ γενικές γραμμές οί προσπάθειες τής σύγχρονης Παιδαγωγικής Έπιστήμης κινούνται πρὸς τή σωστή κατεύθυνση. Υπό τό φῶς τής σοφίας τῶν παιδαγωγῶν Πατέρων, σύγχρονες παιδαγωγικές μέθοδοι μποροῦν νά ἀποδώσουν τά μέγιστα, προσεγγίζοντας σφαιρικά καί οὐσιαστικά τήν παιδαγωγική σχέση, τόν μαθητή καί τή μάθηση.

Ὁ καθηγητής Κ. Βουρβέρης ἀναφέρει σχετικά μέ τό «πρόβλημα» τής παιδείας δίνοντας συνάμα καί τή λύση του: «*Ἡ παιδαγωγική ἀγωνία τῆς ἐποχῆς μας καί ἰδίᾳ ἡ μεταπολεμική εὐρίσκει μᾶλλον τήν λύτρωσίν της εἰς τήν μόνην δυνατήν καί νοητήν σήμερον λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ὅλης ἀνθρώπινης παιδείας ἐν τῇ παραλλήλῃ, συνυφῆ καί συνθέσει Ἑλληνικῆς καί Χριστιανικῆς ἰδέας, γνώσεως καί πίστεως*»³² ἐπισημαίνοντας τήν ἀναγκαιότητα τοῦ διττοῦ προσδιορισμοῦ τῆς παιδαγωγικῆς. Τό παρελθόν ἔχει ἀξία, ὅταν μπορεῖ νά γίνῃ ἐρμηνευτής τοῦ παρόντος ἢ διδάσκων τοῦ παρόντος. Σέ κάθε ἄλλη περίπτωση, δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει μόνο ἱστορικό καί ἀρχαιολογικό ἐνδιαφέρον καί σημασία³³.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Βαγιανός Γ., *Ἡ θρησκευτική ἀγωγή στήν Α/θμια ἐκπαίδευση*, ἔκδ. τοῦ ἰδίου, Ἀθήνα 1989.

«Μέρμινες βιοτικές καί πνευματική ζωή», *Παναγία Ἐλευθερότρια*, 1-2 (1986), σσ. 171-172.

Βεργωτῆς Γ., *Λόγος ἐπί τῇ ἑορτῇ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, χ.ο., Ἀθήνα 1972.

Βουρβέρης Κων., «Αἱ ἀνθρωπιστικά ἰδέαι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου», *Ἀκτῖνες*, Ἰανουάριος (1995), σσ. 21-23.

³² Πρβλ. Κ. Βουρβέρη, «Αἱ ἀνθρωπιστικά ἰδέαι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου», *Ἀκτῖνες* 156 (1955), σ. 23.

³³ Γ. Βαγιανοῦ, *Ἡ Θρησκευτική Ἀγωγή στήν Α/βάθμια Ἐκπαίδευση*, ἔκδ. τοῦ ἰδίου, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 377-378.

- Βουλγαράκης Ήλ., *Χριστιανισμός και Κόσμος, Αναζητώντας ένα σύγχρονο χριστιανικό λόγο*, έκδ. Άρμος, Αθήνα 1993.
- Γιανναρᾶς Χρ., *Το πρόνομο τῆς ἀπελπισίας*, έκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1983.
«Ραχοκοκαλιά τῆς Παιδείας ἢ Φιλοσοφία», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 12-3-1989, σ. 13.
- Δελικωνσταντῆς Κ., *Ἡ παιδαγωγική τοῦ Kant*, έκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1990.
- Δουλκέρη Τέσ., «Ἑλληνική Νεολαία», *Πρακτικά Ἐ Πανελληνίου Συνεδρίου τῆς Ε.Ε.Κ.Ε.*, έκδ. Παπαζήσης, 1987.
- Θεοδώρου Εὐαγ., «Ἡ ἐποπτική διδαχή καί τὰ ἐποπτικά ἢ ὀπτικοακουστικά μέσα στή Χριστιανική ἀγωγή», *Ἐφημέριος*, 21 (1984), σσ. 228-239.
- Κεσελόπουλος Α., *Ἡ λειτουργική παράδοση στόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, έκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 195, 201.
- Κογκούλης Ἰω., *Κατηχητική καί Χριστιανική Παιδαγωγική*, έκδ. Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1990.
- Κοροντζῆς Παν., «Τό παιδαγωγικόν ἦθος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», *Ἑλληνοχριστιανική Ἀγωγή*, 109 (1961), σσ. 33-38.
- Κωνσταντέλος Δ., «Τό ἐκπαιδευτικό ἰδεῶδες τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», *Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς*, 66 (1983), σσ. 139-152.
- Ματσούκας Ν., «Ἡ ἱστορική διάσταση τῆς Ἐκκλησίας», *Καθ' ὁδόν*, 10 (1995) *Θεσσαλονίκη*, σσ. 29-39.
- Ματσούκας Ν., *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Φιλοσοφίας μέ παράρτημα στό σχολαστικισμό τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα*, έκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.
- Μεταλλινός Γ., «Τό πρόβλημα τῆς ἀγωγῆς ὑπό τό φῶς τῆς διδασκαλίας τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», *Κοινωνία*, 2 (1981), σσ. 186-189.
- Μωραΐτης Δ., *Θρησκευτική καί ἠθική ἀγωγή*, έκδ. Φοίνικος, Αθήνα 1935.
- Παυλόπουλος Δημ., «Ἑλληνοχριστιανικό πνεῦμα καί ἀγωγή τῶν Ἑλληνοπαίδων», *Ἑλληνοχριστιανική Ἀγωγή*, 377 (1991), σσ. 16-22.
- Τσάμης Δ., *Εἰσαγωγή στή σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας*, έκδ. Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1992.
- Φράγκος Κ., *Μερικά ἀπό τὰ βασικότερα γνωρίσματα τῆς παιδαγωγικῆς τοῦ Μ. Βασιλείου. (ἔργασία)* (Εὐόριος τόμος ἐπί τῆ συμπληρώσει 1600 ἐτῶν ἀπό τοῦ θανάτου τοῦ Μ. Βασιλείου), ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ, έκδ. Ι.Μ.Θ., Θεσσαλονίκη 1979.